

БЕСІДИ ПРО КУЛЬТУРУ УКРАЇНЬСЬКОЇ МОВИ: ПОШАННА МНОЖИНА

Чи завжди приємно вам, шановний читачу, чути на свою адресу звертальне „ти”? Надто коли звертається людина незнайома чи малознайома. Або не дуже симпатична вам. Чи значно молодша за вас.

На таку фамільярність в народі здавна сформульована дотепна відповідь: „Я з вами гусей не пас!” Щоправда, важче так парировати начальству. І воно, відчуваючи вашу залежність, особливо полюбляє притлумити почуття гідності підлеглих зверхнім „тиканням”, водночас ревниво і примхливо стежачи за дотриманням усіх атрибутів етикету щодо „його величності”.

В українській мові пошанна множина звертального займенника передбачає використання її будь-якими, в тому числі найвищими, особами. Звертанням на „ви” до підлеглого ніякий міністр не принизить себе, а, навпаки, лише підкреслить свою інтелігентність.

Слід завжди пам’ятати, що займенникова множина на виявлення пошани потребує синтаксичного узгодження з дієсловом-присудком, яке, отже, також потрібно ставити в множині.

- Ви, здається, кілька років тому вже був у нас? – такими словами зустрів мене директор школи в одному з районів Вінничини. Прикладом правильного вживання аналогічних конструкцій можуть бути хоча б рядки з вірша-присвяти Максима Рильського Андрієві Малишку:

Ви пахощі романівського ранку
Мені прислали, як сердечний дар,
Як сонце, чудом вирване із хмар.

Не „прислав”, а „прислали”! Але коли присудок виражений не дієсловом, а прикметником, тоді він, на розсуд мовлянина, може бути як у множині, так і в однині: „Ви – гостинний” і „Ви – гостинні”, „Ви дуже щасливі” і „Ви дуже щасливий”.

Лише до найближчих, найрідніших людей в Україні звертаються на „ти”: до братів і сестер, до побратимів і давніх товаришів по службі, до колишніх однокласників і однокурсників. Або ж до набагато молодших від себе, переважно дітей дошкільного і шкільного віку. А от з традиційно підкресленої поваги до батька й матері, також до дідуся і бабусі в звертанні до них використовується пошанна множина: „Дивіться, мамо, чи так гарно буде?” (Панас Мирний).

Пошанна множина в нашій мові виражається тільки другою особою („ти-ви”). Коли ж у третій особі замість „він, вона” кажуть „вони”, то таке вживання вважається нелітературним. „Моя мама дуже захворіла”, - поскаржився мені мій колега, відомий вінницький прозаїк, віддаючи данину архаїчній, розмовній мові. Але правильніше було б: „Моя мама дуже захворіла”.

Наше міжлюдське спілкування постійно, раз по раз передбачає насамперед відповідне звертання або вказування на ту чи іншу особу. Без цього мова недостатня, непереконлива. Будьмо ж уважними до вибору форм такого висловлення – щоб виявити до когось і викликати до себе чийсь довір’я, щоб не образити і не принизити як чийсь, так і свою гідність.

«БРАКОВАНИЙ» СИН ФІДЕЛЯ

Найвідчутніше лихо для сучасної української мови – «суржик», утворюваний невмотивованим, нестримним, бездумним запозиченням слів з російської мови.

- Юрочка, подивись, що ти зделав! Невжелі ти не панімаєш, що так нехарашо?..

Ні, не людині з початковою освітою належать ці слова. Так вичитувала синочка моя сусідка, викладач технікуму. І такий мовний «макаронізм», на жаль, дуже поширене явище!

- За карбованця віддасте? – торгуюся з крамаркою на ярмарку.

- Е, де ви бачили? – категорично заперечує вона мою ціну. – Не-е... Тільки за рубель!

Кому з вас, читачі, не доводилось чути чи й самим промовляти: «карандаш», «фонар», «краска», «прибор», «цвітний», «крупний», «об’явити», «напечатати», «конешно», «безумовно» замість «олівець», «ліхтар», «фарба», «прилад», «кольоровий», «великий», «оголосити», «надрукувати», «звичайно», «безумовно»?

А що вже говорити про складніші вирази, синтаксичні звороти, фразеологізми! Часто ріжуть слух фрази: «мені кинулося у вічі» (замість «мені впало в око»), «не дивлячись на» (замість «не зважаючи на»), «ти недобре поступив» (замість «ти недобре вчинив»). А «приймати участь»! Переважна більшість послуговується цією малограмотною фразою, яка б мала звучати: «брати участь».

«Вона працює тільки для виду» - ця поширена фраза є сліпим калькуванням російських словосполучень «для вида», «для видимости». По-українськи ж слід говорити: «про людське око», «для годиться». А от «для вигляду» - це також штучний переклад з російської.

- Толю, така прекрасна рибалка була вчора! – похвалився мені по телефону мій колега. Так і хотілось уточнити: хто ж та красуня, що разом з моїм телефонним співрозмовником учора вдало наловила риби? Але я, звісно, розумів, що відомий письменник-прозаїк просто припустився поширеної похибки, сплутавши російське слово «рибалка» з українським виразом «рибна ловля». «Рибалка» ж у нашій мові означає одне-єдине: «той, що ловить рибу». Правда, може бути і «тією, що ловить рибу».

Останній приклад належить до явища міжмовної омонімії, тобто подібного, часто однакового звучання слів із різним значенням. Приміром, якщо російське слово «закаляться» означає «загартовуватись», то по-українськи «зака́лятися» - це «забруднитися», «забръохатись».

Пригадую, як у моїй далекій юності одна дівчина-росіянка дуже образилася на мене за те, що я, бажаючи зробити їй комплімент українською мовою, назвав її вродливою. Бо їй, за близькістю звучання, здалося, що я вважаю її, кажучи по-російськи, „уродливой”.

То бувальщина з юності. А ось газетний факт: „Вінницька правда” (нині „Вінничина”) в замітці „Фідель Кастро, його брати, сестра і ...” константує: „Від першого браку „команданте” має сина...” Уточнимо, що слово „брак” в нашій мові передбачає лише два значення: „нестача або відсутність чого-небудь (кого-небудь)”; „виріб, продукція, товар низької якості”. Від чого ж із них мав сина Фідель Кастро?

Чи не та ж дівчина-росіянка з моєї молодості готувала цей газетний матеріал, не підозрюючи, що в нашій мові існує давнє благозвучне слово „шлюб”? І зробила брак.

Анатолій Бортняк

“Як правильно сказати: ємкість чи місткість?”

Ось що радить доктор філологічних наук Світлана Єрмоленко. У мовній практиці часом використовують ці лексеми як взаємозамінні. Але взаємозамінність у термінологічних висловах — річ небажана, і зрештою в кожному конкретному звороті утворюється якесь одне термінологічне слово, а інші, якщо вони не мають додаткових значеннєвих відтінків, виходять із літературно-нормативного вжитку.

Саме в таких відношеннях перебувають іменники місткість і ємкість. Коли треба передати поняття об'єму, ставлять місткість у його прямому значенні: місткість кузова, місткість залу, місткість пляшки, міра місткості, баржа місткістю від 2 тис. до 5 тис. тонн і под. У прозорій формі лексеми відбито її зв'язок з такими близькими поняттями, як містити, вміст, місткий (тобто “той, що багато вміщує в себе”). Пор.: місткі засіки, містке судно, місткий тролейбус. Цим, очевидно, зумовлюється продуктивність використання названого слова в сучасних стилях і надання йому переваги з погляду літературних норм.

Ємкість — іменник значно вузкого значення, він не може виступати в словосполученнях типу ємкість літака, ємкість кімнати. Уживається як фізичний термін, пов'язаний з електрикою. У спеціальній літературі замість нього частіше застосовують термін ємність. “При підсиленні вищих частот звукового діапазону значну роль відіграють так звані міжелектродні ємності лампи” (“Основи радіотехніки”). Науково-технічний словник рекомендує вживати словосполучення-терміни ємність станції, ємність системи, електрична ємність, ємність акумулятора, ємність насичення тощо.

Не можна виправдати стилістичне розширення слововжитку ємкість і ємкісний (трапляється навіть ємко) в переносному значенні. Стилiстично невдалі фрази, де прислівники містко, ємко, утворені од відповідних прикметників, сполучаються з дієслівними формами, наприклад: “В оповіданні “Доля людини”, що увiбрало в себе матерiал роману, надзвичайно містко показано зв'язок людської долі з долею народною” (з журналу); “Нiхто не розповiдав про нього (Нюрнберзький процес) так ємко, з таким знанням справи, з такою ерудицією, як Ярослав Галан” (з журналу).

Містко показати, ємко розповісти — штучні вислови, в яких втрачається значення прислівників-означень. Крім того, в переносному розумінні, як і в прямому, доречно послуговуватися тільки нормативним для сучасної української мови прикметником місткий.

* * *

“Як треба писати іменник майдан (з великої чи з малої літери), коли ним починається назва: майдан Незалежності чи Майдан Незалежності?” Якщо слово, котре виступає в географічному власному найменуванні, означає родові поняття, то воно є загальною назвою і пишеться з малої літери, незалежно від того, чи ним, чи іншою лексемою починається ця назва: бульвар Тараса Шевченка, проспект Перемоги, парк Слави. Отже, і майдан Незалежності.

* * *

“Свято восьме березня чи восьмого березня?”

У словосполученнях, які позначають дати, на зразок перше вересня, восьме березня, відмінюється тільки перша частина: приурочено до першого вересня, до восьмого березня, з восьмим березня. При поєднанні дати зі словами день, свято числівник і назва місяця вживаються в родовому відмінку: привітати зі святом восьмого березня, приготувати до дня першого вересня. Конструкції привітати зі святом восьме березня (перше вересня) належать до сфери розмовної мови.

* * *

“Коли слово напевно (напевне) відокремлюється комами, а коли — ні?”

Як прислівник у значенні “точно, безперечно, неодмінно, не боячись помилитися” не відокремлюється. “Павлина, хоч і напевно знала, що він отримав свої вісім злотих, вийшла дуже незадоволена з дому Річинських” (Ірина Вільде), “Та я ж таки тебе напевне бачив!” (Леся Українка).

Як вставне слово для вираження ймовірності чогось відокремлюється. “Сагада дізнався, що полк вийшов у другий ешелон і стоятиме тут, напевне, до завтра” (Олесь Гончар).

* * *

“Як змінюється значення іменника орган з перенесенням наголосу з одного складу на інший?”

Орган — 1. Наголос на першому складі, родовий відмінок закінчується на — а. Частина організму. Лікування хворого органа.

2. Закінчення род. — у: а) Установа. Адміністративного органу. Слідчого органу. б) Періодичне видання. Звернувся до газети — органу Народного руху.

Орган, наголос на другому складі, закінчення род. — а. Музичний інструмент. Звуки органа.

* * *

“Вживання лексеми немов”.

1. Сполучник порівняльний. Використовується для приєднання порівняльних зворотів і порівняльних підрядних речень (синоніми наче, начеб, начебто, неначе, мов, немовби, ніби). “Там, у степу, схрестилися дороги, немов у серці дикому мечі” (Василь Симоненко).

2. Сполучник з'ясувальний. “Здавалось, немов хтось відчинив двері”.

3. Частка. “Вона того вечора немов віджила і стала такою веселою” (Ольга Кобилянська). Кома перед немов ставиться, якщо це слово виступає сполучником. І не ставиться, якщо воно є часткою.

* * *

“Які бувають форми дієслова наказового способу?”

1. Для української мови характерні прості форми першої особи множини: пишімо, граймо, працюймо, розповідаймо. А в російській форми першої особи множини можуть бути простими і складними. Перші збігаються з відповідними формами дійсного способу (бежим, встанем, летим), другі утворюються за допомогою частки давайте (давайте поработаем, давайте поприветствуем, давайте писать, давайте споем). Нашій мові такі форми не притаманні.

2. Деякі дієслова наказового способу мають дві паралельні форми другої особи однини, які стилістично не диференціюються: визначити — визнач і визначи, застругати — застругай і заструги, креслити — кресль і кресли, плескати — плещи і плескай, провітрити — провітр і провітри, хникати — хникай і хнич і т. ін.

3. У варіантних формах виступають дієслова у другій особі множини: бережіть — бережіте, скажіть — скажіте, несіть — несіте. Давні форми на — іте, вживані в художній літературі, надають висловленню урочистості.

“Чи однаково часто виступають семантично близькі дієслова *личить* і *годиться*?”

Личити найбільше вживається в значенні “пасувати до зовнішності людини”. Наприклад: “Вбрання... явно личило їй” (Олесь Гончар). Інше його значення — “пристойно, відповідно до становища, характеру чинити”. “Хто тут тебе поставив за пророка? Прилюдно жінці личило б мовчати” (Леся Українка).

Іноді це слово використовують у застиглій формі 3-ї особи однини — у розумінні “як має бути”, “як належить”. “Він ішов мовчки, не поспішаючи, спокійно й поважно, як і личить хазяїнові Дніпрового берега” (Олесь Донченко). У значенні “як належить” літературна мова знає також слово годитися. “Буду їсти та пити, та хороше ходити — звісно, як панові вельможному годиться” (Марко Вовчок).

Останнім часом в усному мовленні й у художній літературі лексему личити стали використовувати частіше, аніж годитися (в спільному значенні), хоча в деяких контекстах краще було б ужити друге з них.

* * *